

گردشگری منظر کاخ ایرانی توصیف و تبیین قصر قاجار تهران با رویکرد منظر

پریچهر صابونچی*

پژوهشگر دکتری معماری منظر، دانشگاه تهران، ایران.

تاریخ قرارگیری روی سایت: ۱۳۹۹/۱۱/۰۱

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۸/۱۹

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۵/۱۱

چکیده | کاخ شاخصه تمدن و قدرت یک حکومت و عنصری اثرگذار بر ساختار شهر و جنبه‌های اجتماعی، سیاسی و فرهنگی ادوار تاریخی است. امروزه گردشگری کاخ نه فقط با هدف مشاهده یک کالبد تاریخی بلکه به عنوان عنصری معنادار از جنبه نمادین تفکرات و باورهای گروه‌های قدرت صورت می‌گیرد. عدم توفیق رویکردهای جزءگرایانه برای دست‌یابی به جوهره اصلی فرهنگ در گردشگری کاخ نیاز به اتخاذ رویکردهای کل‌نگر برای درک هویت این بنا دارد. هدف از این نوشتار تبیین مفهوم کاخ و بررسی چگونگی گذر از رویکردهای جزءنگر به نگرش‌های کل‌نگر در گردشگری کاخ‌هاست. بدین منظور شیوه تحلیل محتوای کاخ‌های ایرانی و نمونه موردی قصر قاجار تهران با دو نگرش توصیفی و تبیینی و روش بررسی تحولات تاریخی به کار گرفته شده است. بر اساس یافته‌های پژوهش، اتخاذ رویکرد منظر در گردشگری به دلیل ماهیت کل‌نگر و ادراک همه‌جانبه، سبب خوانش و تبیین هویت کلیت کاخ به مثابه یک متن در بستر شهر می‌شود. تبیین قصر قاجار نیز نشان می‌دهد که این کاخ به لحاظ کالبدی و کارکردی و معنایی در سطح خرد، میانه و کلان بر ساختارهای اجتماعی، سیاسی، تاریخی و طبیعی شهر اثرگذار بوده و از آن نیز تأثیر می‌پذیرفته است.

واژگان کلیدی | منظر کاخ، گردشگری کاخ، رویکرد منظر، قصر قاجار تهران.

ابنیه و عناصر یادمانی همچون کاخ‌ها، محلات، میادین، خیابان، مساجد، بازار و پل‌ها شکل‌دهنده هویت شهرند (تقوایی و صفراآبادی، ۱۳۹۱؛ بهزادفر، ۱۳۹۲؛ رهنمایی، ۱۳۹۰). گردشگری فرهنگی-میراثی بررسی کاخ‌ها اهمیت به‌سزایی دارد چراکه این بناها منسجم‌ترین طرح‌ها و باشکوه‌ترین تزیینات برای نمایش قدرت پادشاهان را در ساختار کالبدی داشته‌اند و معرف معماری، هنر، مناسبات اجتماعی و سیاسی و به‌طور کلی فرهنگ جامعه بوده‌اند.

سه دیدگاه اصلی در گردشگری فضاهای شهری و عناصر آن همچون کاخ‌ها مطرح است: (۱) دیدگاهی که در آن ابنیه

مقدمه | رجوع به ارزش‌های میراث معماری و شهری در توسعه گردشگری می‌تواند جوهره اصلی منابع میراث را در مواجهه با گردشگری به منصف ظهور برساند (عباس‌زاده، محمدمرادی و سلطان‌احمدی، ۱۳۹۴). میراث تاریخی سرمایه ملموس گفتمانی مرتبط با تداوم و هویت جمعی (Macdonald, 2006) و میراث نمادین تجسمات معنوی غیرملموس است (Bandyopadhyay, Morais & Chick, 2008; Pretes, 2003). از این‌رو بررسی بناهای تاریخی در گردشگری به عنوان میراث هویتی-اجتماعی باید با درنظرگیری همه ابعاد و چرایی آنها صورت گیرد (Park, 2010).

* ۰۹۱۲۱۹۰۳۰۷۷ parichehr.saboonchi90@gmail.com

جمع‌آوری شده حاصل مرور ادبیات در حوزه‌های گردشگری فرهنگی، رویکرد منظر و تاریخ کاخ‌ها و شهرهای ایرانی بر مبنای مطالعه مقالات، کتب، سفرنامه‌ها، مستندات تصویری و نقاشی است.

مبانی نظری

• توصیف کاخ با دیدگاه جزءنگر و تبیین آن از دیدگاه کل‌نگر

بناهای تاریخی نیاز به تفسیر از طریق رویکردهای یکپارچه دارند (Grefe, 1990; Benhamou, 1996). دو رویکرد اصلی برای تفسیر این بناها مطرح می‌شود: رویکرد توصیفی و رویکرد تبیینی. توصیف بیان ویژگی‌ها و عینیات در برخورد با پدیده در سطح است که به محض برقرار ساختن مناسبات میان حوادث و پاسخ به چرایی‌ها تبیین صورت می‌گیرد (مفتخری، ۱۳۸۹؛ فروند، ۱۳۶۲؛ ساروخانی، ۱۳۷۵). تبیین از بنیادی‌ترین روش‌های مطالعات سوزده‌های تاریخی (مفتخری، ۱۳۸۷)، مجموعه نشانه‌ها و گزاره‌های علی از ارتباطات پدیده‌ها با یکدیگر (مردیها، ۱۳۸۲) و درک کلیت پدیده‌هاست. ترکیب رویکردهای توصیفی (جزءنگر) و تبیینی (کل‌نگر)، چارچوب روش‌شناختی را در آشکارگی معانی، نظرات و تفسیرهای متنوع از میراث تاریخی ارائه می‌دهند (Guba & Lincoln, 1994; Hu-berman & Miles, 1994) که می‌تواند درک هویت و کلیت مفهوم کاخ را میسر سازد. توصیفات جزءگرایانه کاخ در سه سطح خرد، میانه و کلان قابل بررسی است:

• سطح خرد

شامل تعریف واژه کاخ در ادبیات و زبان و توصیف کالبد، کارکرد و چشم‌انداز کاخ است. کاخ، کوشک، ارگ یا قصر، در زبان‌های مختلف به عمارت‌های بلند یا بزرگ اطلاق می‌شود که محل اقامت خانواده سلطنتی، مقامات عالی‌رتبه و اشراف بوده و فضایی شبیه کوشک با تزیینات باشکوه دارد و در میان بستان بنا شده است (دهخدا، ۱۳۷۳؛ معین، ۱۳۸۶؛ American Heritage Dictionary). کاخ‌ها از نظر کالبدی، از عناصر انتظام‌بخش شهر و جلوه‌ای از پیشرفت‌های معماری به‌شمار می‌روند. در ایران کاخ در کامل‌ترین شکل خود مجموعه‌ای از بخش‌های اقامتی و حیاط‌های اندرونی و ابنیه خدماتی بوده و در ساده‌ترین حالت نیز بنایی منفرد (کوشک) در ترکیب با منظر است.

کاخ‌ها بنابر وسعت و اهمیت خود طیف گسترده‌ای از کاربری‌ها را داشته‌اند. تا پیش از اسلام کاخ کارکرد ترکیبی حکومتی-سکونت‌مذهبی داشته و هم‌زمان به‌عنوان معبد و نیایشگاه مذهبی، قلعه دفاعی و مکانی برای سکونت حکمرانان، مراسم بارعام و تشریفات استفاده می‌شد (طهماسبی، ۱۳۹۲). پس از اسلام نیز کارکرد حکومتی-سکونت‌مذهبی ادامه یافته اما با

توده‌های غیرقابل‌انعطاف و مقصدی برای سیر و سفر هستند و توانایی و قابلیت‌های مکان تحت تأثیر عوامل اقتصادی قرار می‌گیرد (پاپلی یزدی و سقایی، ۱۳۸۶؛ Gospodini, 2002). در نگرشی دیگر ماهیت شهر به‌مثابه یک متن قلمداد می‌شود که مجموع عناصر ملموس و غیرملموس اجزای سازنده فرهنگ بوده و هدف گردشگر دیدن جلوه‌های فرهنگی یک مقصد است (کاظمی، ۱۳۸۵؛ استیونسون، ۱۳۸۸؛ Dexter, 1999). رویکردهای اخیر نیز به بازآفرینی فرهنگ و گردشگری خلاق تأکید دارند و فضاهای باز عمومی مرتبط با آثار تاریخی، آثار طبیعی و بومی و فعالیت‌های مشارکتی و اجتماعی را از مؤلفه‌های تأثیرگذار بر گردشگری فرهنگی می‌دانند (حسینی‌نیا، ۱۳۹۳). گردشگری کاخ‌ها در ایران عمدتاً با تمرکز بر ویژگی‌های جزءگرایانه کالبدی و به‌کارگیری داده‌های تاریخی به‌صورت فعلی یک‌جانبه و صرف مشاهده اثر تاریخی صورت می‌گیرد. در نتیجه مدیریت و برنامه‌ریزی آن معطوف به ایجاد تسهیلات برای گردشگران، مرمت و احیای کالبدی و تزریق کاربری‌های مختلف به ابنیه، بحث‌های اقتصادی و سرمایه‌گذاری، طرح‌های توسعه گردشگری و ... می‌شود (زارع اشکذری، سقایی، موسوی و مختاری ملک آبادی، ۱۳۹۴؛ کاظمیان و آزادی، ۱۳۹۰؛ فرجی‌راد و سیدنصیری، ۱۳۸۹) و تعاملی میان مخاطب و اثر تاریخی برقرار نمی‌شود. توجه به بستر شکل‌گیری کاخ با در نظر گرفتن تحولات زمینه‌ای، حلقه مفقوده فهم هویت کاخ‌ها، همسو با رویکردهای نوین گردشگری است. در گردشگری کاخ، تبیین کاخ به‌صورت یک کل واحد باید جایگزین مطالعات رایج تاریخی و جزءنگر شود. این مقاله در صدد است به این سوال پاسخ دهد که چه رویکردی این مقوله را محقق ساخته و چگونه می‌توان به ادراک یک کلیت واحد در گردشگری کاخ رسید؟

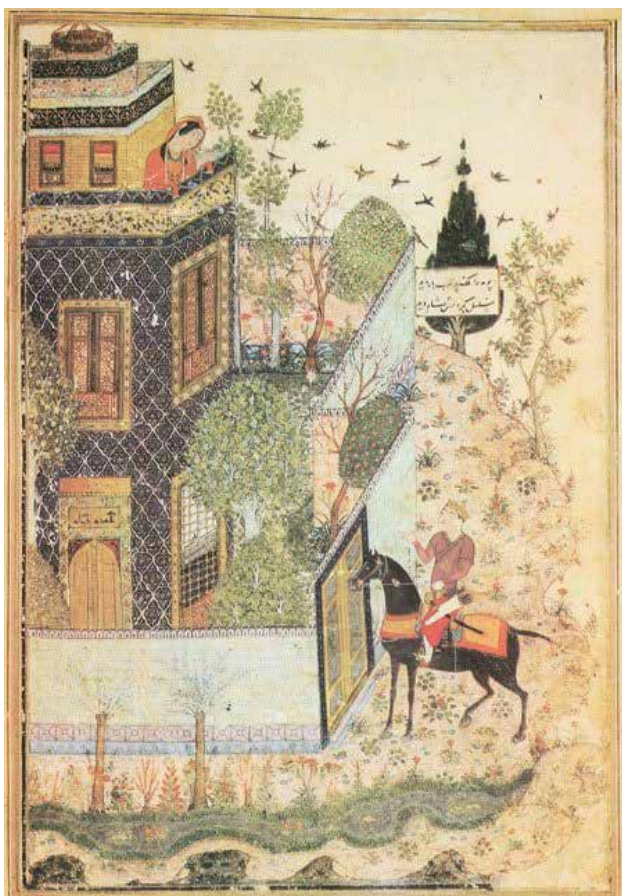
روش تحقیق

هدف این پژوهش بیان نحوه درک یکپارچه کاخ به‌واسطه فهم منظر آن است. روش پژوهش به‌شیوه تحلیل محتوا با دو نگرش توصیفی و تبیینی انجام شده است. ابتدا توصیف کاخ از حیث کالبدی و عملکردی و معنایی در سه سطح خرد، میانه و کلان بررسی و در ادامه به‌منظور قرائت هویت کاخ از طریق رویکرد منظر، پارادایم کاخ-شهر-رویداد تبیین شده است. نمونه موردی قصر قاجار تهران، بر مبنای این الگو توصیف و تبیین و در تحلیل آن بررسی ویژگی‌های شکلی-کارکردی و ارتباطات فیزیکی با بستر از دیدگاه جزءنگر-توصیفی و بررسی گردشگری فرهنگی-میراثی با تکیه بر مطالعات تاریخی، تحولات بافت اجتماعی و سیاسی و دگرگونی‌های بستر شکل‌دهنده کاخ با دیدگاه کل‌نگر-تبیینی انجام شده است. مؤلفه‌های این تحلیل با استناد به مقالات و منابع نوشتاری استخراج و اطلاعات

بهره‌گیری از واژه کاخ به صورت عبارات مرکب در ادبیات فارسی همچون کاخ‌نشین، به معنای فرد مرقه و ثروتمند، نشان از گستردگی معنایی در زبان دارد. در هنر و در نقاشی‌های مینیاتور نیز تصویر کاخ به صورت بنایی مجلل در ترکیب با منظر ترسیم شده است (تصویر ۱). بنابراین کاخ نه یک کالبد، بلکه یک فرهنگ است.

رویکرد منظر و تبیین کاخ

رویکرد منظر، ابزار تفسیر معنای محیط در پیوند با فیزیک آن است. منظر صرفاً جهانی که می‌بینیم نیست بلکه یک ساختار، برداشتی از آن جهان و راهی برای دیدن جهان است (Cosgrove, 1984). رویکرد منظر تعامل دوجانبه انسان و محیط را در بستر زمانی-مکانی مورد توجه قرار می‌دهد (Zon-neveld, 1990; Hägerstrand, 1993; Samuels, 1979; Fairclough, 2006). رویکردهای نوین گردشگری نیز ابنیه تاریخی را پدیده‌ای اجتماعی همراه با تحرک و پویایی و نوعی مقایسه فضا-زمان می‌دانند (Gospodini, 2002) که ارتباط نزدیکی با مفاهیم منظر دارد. در شناخت گردشگری کاخ، بررسی این ابنیه به دور از تکیه صرف بر جزییات و توجه به تفسیر منحصربه

تصویر ۱. کاخ (کوشک چندطبقه) محصور در باغ ایرانی که برای بیان داستان همای و همایون ترسیم شده است. مأخذ: خواجوی کرمانی، ۱۳۹۶.

احداث ابنیه عمومی و عام‌المنفعه دچار نوعی رفرم اجتماعی، به‌ویژه در عصر صفوی، به صورت تفکیک بخش‌های حکومت از سکونت شده و در برخی موارد کاخ-باغ‌ها به‌رومی عموم گشوده می‌شدند (متدین، ۱۳۸۹). کارکردهای تفریحی با هدف ایجاد محیطی فرح‌بخش همانند کاخ‌شکارها و کارکردهای نظارتی-امنیتی به‌منظور تسلط و نظارت بر مناطق حکمرانی از دیگر کاربری‌های کاخ بوده است.

• سطح میانه

در این سطح نسبت گردشگری کاخ با شهر (بستر) مدنظر است. مجموعه عناصر تشکیل‌دهنده ساختار هر شهر (از جمله کاخ‌ها) و مکان‌یابی آنها شاخصه‌ای مهم برای فهم جریان‌های فعالیتی، تحولات و نقاط عطف تاریخی است (سلطانزاده، ۱۳۹۰، ۲۵۲). تا پیش از اسلام کاخ در مرکز شهر استقرار می‌یافته و لزوماً بر مرکز جغرافیایی شهر انطباق نداشته و تابعی از ویژگی‌ها و شکل شهر به‌ویژه وضعیت طبیعی زمین بوده است (گیرشمن، ۱۳۷۸). ویژگی مهم این کاخ‌ها ترکیب توده معماری با منظر و بستر اطراف بوده است اما پس از ورود اسلام به ایران با دگرگونی مفاهیم دینی، اجتماعی و سیاسی، پارادایم‌های جدیدی در ساختار و کالبد شهر ایرانی رخ داد (یوسفی‌فر، ۱۳۸۴) و با گسترش مفهوم عدالت اجتماعی، کاخ به عنصری در ارتباط بیشتر با جامعه تبدیل شد.

• سطح کلان

در این سطح بررسی گردشگری کاخ در حوزه‌های معنایی و بررسی جنبه‌های فیزیکی و غیرفیزیکی صورت می‌گیرد. کاخ‌ها به‌عنوان پایگاه قدرت و هسته متمرکز، به صورت نمادین نشانگر جلال و شکوه و پیشرفت یک حکومت بودند. از حیث سمبلیک نیز واژه کاخ مضمون نوشتارهای ادبی و آثار هنری درباری بوده و علاوه بر توصیف چشم‌انداز و پدیداری الگوی کاخ-باغ به بیان شکوه شاهی به شیوه‌های مختلف می‌پرداخته است:

- باغ مکانی خرم و فرح‌بخش در اطراف کاخ:

از ایوان گشتاسپ تا پیش کاخ / درختی گشن بیخ و بسیارشاخ (دقیقی).

- کاخ-باغ تداعی‌گر قصرها و عمارات بهشتی با ویژگی‌های قدسی و معنایی؛ کاخ عنصری مادی میان شاه (فرد مقدس) و جهان غیرمادی:

ای منظره و کاخ برآورده به خورشید / تا گنبد گردان بکشیده سر ایوان (دقیقی).

- کاخ نماد شکوه شاهی و قدرت و تجمل:

برسم کیان تاج و تخت بهی / بیاراست باکاخ شاهنشاهی (فردوسی ۶۲).

یکی کاخ آراسته چون بهشت / همه از زر و سیم افکنده خشت (فردوسی ۷۲).

شکار داشته است (سرنا، ۱۳۶۳؛ پرنه، ۱۳۸۵؛ شاهچراغی، ۱۳۹۱؛ بنجامین، ۱۳۶۳؛ دنبلی، ۱۳۸۳؛ فرهنگ، ۱۳۸۵) (تصویر ۲). این کاخ شامل بخش‌های سردر، تراس‌های سبز، بنای تراس اول، کاخ اصلی و باغ خلوت، دریاچه مصنوعی و کوشک مرکزی بود (فلاندن، ۱۳۲۴؛ ایرانی بهبهانی و سلطانی، ۱۳۸۲؛ ویلبر، ۱۳۴۸) (تصویر ۳). همچون دیگر کاخ‌های این دوره، قصر قاجار با نماها و اجزای پرنقش و نگار و باروک‌گونه از سبک التقاطی معماری ایرانی و غربی تبعیت کرده و صنایع ظریف مانند گچ‌بری، آئینه‌کاری و کاشی‌کاری در آن استفاده شده است. از نظر کارکردی این کاخ ابتدا در خارج از محدوده شهر بود اما در دوره‌های بعد در داخل حصار شهر قرار گرفت (ویلبر، ۱۳۴۸) و پس از تبدیل به قلعه نظامی در دوره ناصری، در اواخر قاجاریه به مکانی متروک تبدیل شد. به‌طور کلی سه کارکرد (۱) کاخ و عمارت قجری، (۲) زندان قصر دوره پهلوی اول، (۳) موزه قصر دوره حاضر، در روند تحولات تاریخی کاخ مورد بررسی است.

• سطح میانه

قصر قاجار در مجاورت جاده شمیران (خیابان دکتر شریعتی فعلی) جزیی از مجموعه باغات تهران بوده است (تصویر ۴). جاده شمیران محور اتصال مرکز شهر به منطقه بیلاقی شمال تهران افزون بر عملکردهای کشاورزی در اطراف محدوده، مقصد شکارگاهی و تفرجی شاهان قاجار نیز به‌شمار می‌رفته است. در اثر تغییر و تحولات صورت گرفته در طول تاریخ در ساختار شهر، جایگاه این کاخ نسبت به سایر مکان‌ها و عناصر شهر دچار دگرگونی مکانی و ماهیتی شد.

• سطح کلان

وصف قصر قاجار در سفرنامه‌های متعددی ذکر شده و در ادبیات نیز شعرای بسیاری سروده‌هایی از زندان قصر داشته‌اند. ضرب‌المثل آب‌خنک خوردن، اشاره به کسی که به زندان می‌رود، برگرفته از وجود آب خنک قنات‌هایی بوده که از این زندان عبور می‌کرده است. علاوه بر این انتخاب هریک

تصویر ۲. قصر قاجار به‌عنوان یک کاخ برون‌شهری با کارکردی تفرجی و مشرف بر طبیعت تهران. مأخذ: ویلبر، ۱۳۴۸.

فرد هر مخاطب اهمیت می‌یابد. رویکرد جزءنگر به کاخ با توصیفاتی سطحی از وضعیت گذشته و حال بنا به شرح اجزای کالبدی و یا مجموعه‌ای از مستندات و شواهد تاریخی می‌پردازد درحالی که تبیین مفهوم کاخ از طریق رویکرد منظر می‌تواند جمیع ابعاد تأثیرگذار بر منظر کاخ را در ارتباطات انسانی-محیطی بررسی کند، کاخ به مثابه یک متن ادراک شود و آن ادراک مخاطب‌محور باشد. فهم این موضوع بر تغییر شیوه‌های مدیریتی ابنیه تاریخی تأثیرگذار است و سبب تغییر برنامه‌ریزی‌ها و مداخلات کالبدمحور و تعمیق روابط معنوی و ذهنی و هویت‌بخشی به شهر می‌شود (دانشپور و شیرینی، ۱۳۹۴).

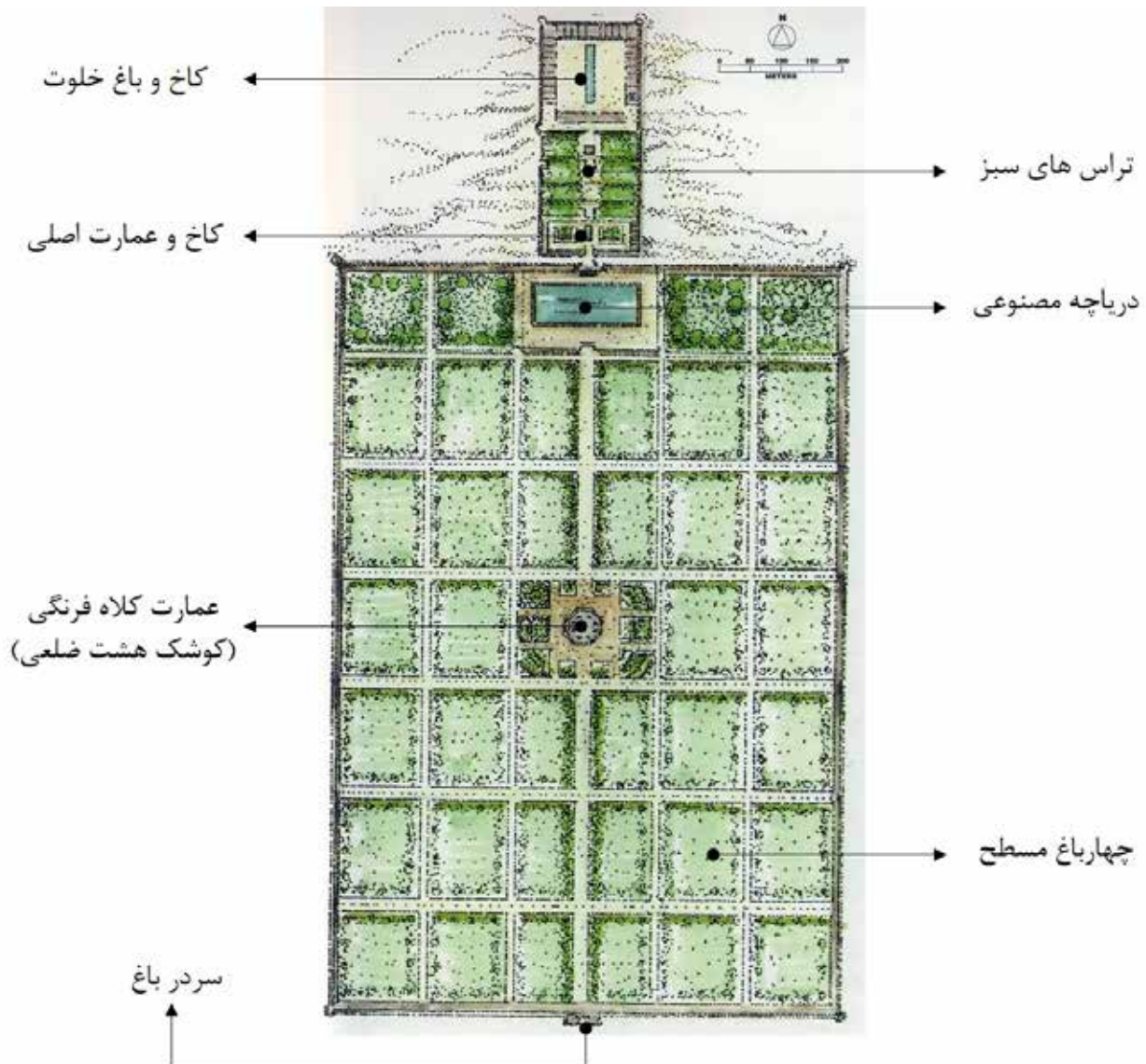
نتیجه تعامل عوامل طبیعی و انسانی، ایجاد هویت منظرین است (Council of Europe, 2000; Arts et al, 2017). کاخ نیز یک ساخته انسانی در محیط طبیعی است. پس در گردشگری کاخ، منظر کاخ و هویت منظرین آن حائز اهمیت است. این هویت به‌صورت تعامل کاخ-شهر (بستر) تعریف می‌شود. بستر مکانی کاخ جزئی از کل یک شهر است و خود کاخ معماری زنده و نشانه هویتی شهر به‌شمار می‌رود. از طرفی دیگر کاخ نوعی بیانیه سیاسی-فرهنگی بوده که ضمن ایجاد تأثیرات قوی بر ساختار و استخوان‌بندی شهر، رابطه‌ای دوجانبه با ساختارهای اجتماعی و سیاسی و تاریخی دارد و تعامل کاخ-رویداد را شکل می‌دهد. لذا قرائت و خوانش فضای شهر و مجموعه رویدادهای جاری در آن ضرورتی است که در تفسیر کاخ به‌عنوان یک میراث فرهنگی باید مورد توجه قرار گیرد. شناخت لایه‌های تاریخی، اجتماعی، سیاسی، فرهنگی، طبیعی، زیرساخت‌ها، فعالیت‌ها و رویدادها، معیارهای مهم این شناسایی خواهد بود. سنتز لایه‌های شناختی کاخ و قلمرو وابسته به آن به‌صورت یک کلیت و شناخت ارتباطات میان اجزای قلمرو (کارکردی، کالبدی، معنایی)، مشخصات، ماهیت و هویت منظر کاخ را در قالب کل واحد کاخ-بستر-رویداد ارائه می‌دهد.

منظر کاخ «قصر قاجار تهران»

منظر قصر قاجار با دو رویکرد جزءنگر توصیفی و کل‌نگر تبیینی مبتنی بر پارادایم کاخ-بستر-رویداد قابل بررسی است: در سطح خرد، کاخ با مجموعه‌ای از داده‌های اولیه و اطلاعات تاریخی معرفی شده است. در سطح میانه ارتباط کاخ با بستر تحلیل می‌شود و در سطح کلان نیز خوانش منظر کاخ به‌صورت تفسیری از بنای قصر قاجار در بستر تحولاتی چون تاریخی، جغرافیایی و اجتماعی صورت گرفته است.

• سطح خرد

قصر قاجار به‌لحاظ شکلی نمونه‌ای از باغ‌تخت ایرانی تحت تأثیر شیب زمین به‌صورت تراس‌های مطبق با چشم‌اندازهای مسلط بر جنوب تهران بوده که کاربری سکونت تابستانی و

تصویر ۳. بخش‌های اصلی باغ-کاخ قصر قاجار. مأخذ: خوانساری و همکاران، ۱۳۸۳.

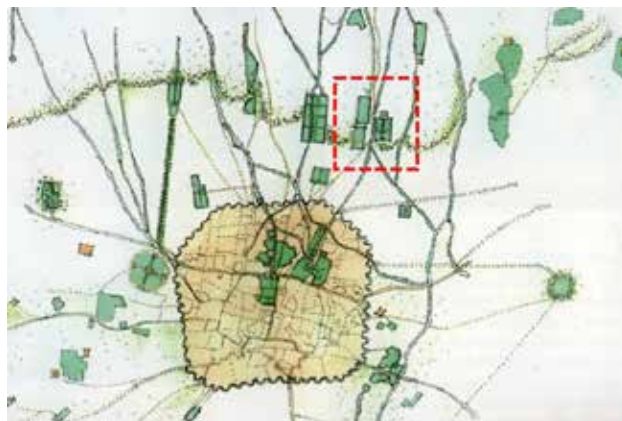
هندسه، نظم و تقارن کالبد کاخ بر باغ برخلاف نظام ارگانیک بستر طبیعی دیده می‌شود (اعتمادی‌پور و بهرامیان، ۱۳۹۱) و منظر بی‌نهایت (عناصر شاخص شهری، منظر کشاورزی و منظر کوه) جایگزین منظر محصور باغ‌های ایرانی شده‌است. سایر جزئیات مثل کاشت جنگل‌گونه، وجود محور طولی آب، استفاده از چمن، گلدان‌های گل، به‌کارگیری عناصر تزئینی همانند مجسمه، ستون، پل، آلاچیق (عمارت کلاه فرنگی) و ... (ایرانی بهبهانی و سلطانی، ۱۳۸۲) از دیگر نشانه‌های الگوهای تقلیدی این دوره و نمادی از تجددخواهی شاهان قاجار است. زندان قصر دوره پهلوی اول: پس از تخریب کاخ قجری در اواخر دوره قاجار، با گسترش شهر تهران بستر این منطقه از یک مرکز تفریحی به مکانی برای عملکرد حکومتی (زندان و پادگان) تبدیل شد. این تغییر کاربری همزمان با تغییر ساختار سیاسی

از کارکردهای قصر قاجار و تحولات کالبدی آن نسبت به شهر در سه دوره تاریخی بنا بر دلایل محیطی، فرهنگی و سیاسی-اجتماعی صورت گرفته است.

کاخ و عمارت قجری: انتخاب بستر احداث کاخ به دلیل چشم‌انداز مشرف به تهران و قرار گرفتن در میانه محور سبز شمیران مشتمل بر باغات تاریخی قاجار و اراضی کشاورزی، قصر قاجار را تبدیل به نشانه و نقطه عطف با نوعی پیوستگی ذهنی معرفی می‌کرده که محلی اجتماعی- فراغتی برای مردم بوده‌است. این کاخ به‌عنوان یک بنای حکومتی- تفریحی نقش‌ها و تزئیناتی باشکوه داشته است (سعادت‌ی خمسه، ۱۳۹۶). در قصر قاجار علاوه بر الگوبرداری از تزئینات سبک فرنگی، ساختار کلی باغ-کاخ نیز برخلاف سایر باغ‌های ایرانی به الگوی طبیعت نزدیک شده است. این امر در غلبه

تصویر ۵. تبدیل قصر قاجار به زندان در دوره پهلوی اول. مأخذ: sputniknews، 2019

تصویر ۴. مکان‌یابی قصر قاجار در خارج از حصار شهر و در میانه جاده شمیران. مأخذ: خوانساری و همکاران، ۱۳۸۳.

تصویر ۶. بالا: لیتوگرافی متعلق به ۱۸۴۰ م. عمارت کلاه فرنگی. مأخذ: خوانساری و همکاران، ۱۳۸۳. پایین: گوشک هشت‌ضلعی، تنها بخش به‌جامانده از قصر قاجار در محوطه زندان قصر سابق. مأخذ: <https://fa.wikipedia.org>

قدرت شاهی بوده و در دوره‌ای دیگر نمایش اقتدار حکومت. این اقتدار گاهی به‌صورت تجملات و شکوه و عظمت کاخ و تسلط بر طبیعت نمود می‌یافته و گاهی نیز در برقراری قانون و نظم حداکثری معنا می‌شده است. ساختار فرمی مجموعه همواره یک بنای جدا از محیط اطراف با مرزهای قوی بوده است. حتی در زمان حال نیز این گسستگی و جدایی‌گزینی از بافت اطراف قابل مشاهده است. بنابراین قصر قاجار از لحاظ معنایی یک منظر حکومتی و در اختیار صاحبان قدرت است

و حقوقی بوده و زندان قصر به‌عنوان یک زندان مدرن در محل قصر قاجار سابق (به‌دلیل بیرون‌بودن از محدوده شهر) بنا شد (شمس، کریمیان و زرینی، ۱۳۸۴). ساختار زندان به‌شکل باغ بزرگی دور ساختمان اصلی زندان را احاطه کرده و دور باغ دیوارهای بلند زندان کشیده شده بود که آن را از خارج جدا می‌کرد (جهانشاه‌لو افشار، ۱۳۸۰). بنای ساخته شده نمونه‌ای از عناصر درشت‌دانه حکومتی-اداری مدرن ایران با ساختاری منسجم و نظام‌مند به سبک غربی است. این تحولات، قصر را به نمادی برای قدرت و انضباط، قانون‌مندی و حکومت دستوری تبدیل نمود.

موزه زندان قصر دوره حاضر: در دوره حاضر با نفوذ بافت شهر به این منطقه نقش محیطی و اجتماعی زندان تضعیف شده است. گسترش شبکه‌های ارتباطی و تحولات گسترده جاده شمیران، مرزهای درونی و بیرونی شهر را از میان برداشته و ماهیت این کلیت از یک لکه درشت را به مجموعه‌ای از اجزای ریزدانه تغییر داده است (صابونچی، ابرقویی و متدین، ۱۳۹۷). هم‌اکنون گوشک قاجار یک ساختمان یک‌ه در میان محوطه زندان قصر است بی‌آنکه ارتباط آن با هم‌جواری‌ها درک شود. این مکان به‌عنصری جدا شده از ساختار شهر بدل شده که هرچند در ظاهر کارکردی عمومی یافته اما هم‌چنان مرزی قوی میان بنا با بستر شهر وجود دارد (تصویر ۶).

منظر قصر قاجار

قصر قاجار نه یک فیزیک و بستر جغرافیایی بلکه دربردارنده تاریخ دوره‌ای است که شهر به‌منزله وجه بروز آن شناخته می‌شود. در تبیین این کاخ تحلیل تغییرات شهر تهران و عوامل اثرگذار اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و ... بر فرم و مفهوم بناهای شکل‌گرفته در آن، نکته مهم برای دست‌یابی به لایه‌های عمیق معنایی است. بر این مینا قصر قاجار نمادی از یک بنای حکومتی در تمام ادوار است؛ در دوره‌ای مظهری برای نمایش

دیدگاه‌های کل‌نگر در گردشگری کاخ باهدف فهم عمیق لایه‌های ملموس و غیرملموس است. توصیفات جزءنگر کاخ به‌صورت بیان ویژگی‌های فیزیکی-کارکردی و با اشاره به ارتباطات کالبدی با بستر صورت می‌گیرد. تبیین کل‌نگر نیز معطوف به چرایی شکل‌گیری کاخ در قالب کلیت منظر از دریچه رویدادهای اجتماعی، سیاسی، نقاط عطف تاریخی، عوامل محیطی و جغرافیای مکان و ... و نحوه تفسیر آن از سوی مخاطب است. حاصل ترکیب این دو سطح ایجاد یک کل واحد در منظر کاخ به‌صورت پارادایم کاخ-بستر-رویداد است که مفهوم کاخ را براساس در نظرگیری لایه‌های ذهنی و کالبدی عینی تفسیر می‌نماید. این پارادایم می‌تواند به مطالعات گردشگری ابنیه تاریخی کمک کند و با تبدیل توصیفات کم عمق به جنبه‌های عمیق چندبعدی کاربردی برای رویکردهای نوین گردشگری باشد.

که محیط اطراف آن با تغییر ماهیت در ادوار گوناگون روبرو بوده است. از باغاتی که نقاط عطف شکل‌دهنده حافظه جمعی مشترک برای عموم بوده‌اند و قلمرو و پیوستگی ذهنی میان مرکز و بیلاق شهر ایجاد می‌کردند تا نفوذ شبکه شهری به بافت آن و همچنین عصر حاضر که نقطه مهم فرهنگی و اقتصادی شهر است.

نتیجه‌گیری

اتخاذ رویکرد منظر در بررسی و شناخت مفهوم کاخ به‌عنوان نماد شکوه و قدرت هر عصر، امکان تبیین کاخ بر مبنای تغییرات تاریخی، اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و ... را در کنار توصیفات اولیه آن فراهم می‌کند. رویکرد منظر واسطی برای سنتز مؤلفه‌های مختلف تأثیرگذار بر مفهوم کاخ از سطح خرد تا سطح کلان و عبور از نگرش‌های جزءگرایانه به سوی

فهرست منابع

- استیونسون، دبورا. (۱۳۸۸). شهرها و فرهنگ شهری (ترجمه رجب پناهی و احمد پوراحمد). تهران: مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری.
- اعتمادی‌پور، مرضیه و بهرامیان، آرمین. (۱۳۹۱). مقایسه تطبیقی باغ‌های تخت شیراز و قصر قاجار تهران. *مطالعات معماری ایران*، (۱)، ۸۵-۹۶.
- ایرانی بهبهانی، هما و سلطانی، حسن. (۱۳۸۲). شاخص‌ها و ویژگی‌های باغ‌سازی دوران قاجار در تهران. *محیط شناسی*، (۳۰)، ۸۱-۹۹.
- بنجامین، ساموئل گرین ویلر. (۱۳۶۳). *ایران و ایرانیان* (ترجمه رحیم رضازاده ملک). تهران: آفتاب.
- بهزادفر، مصطفی. (۱۳۹۲). هویت شهر: نگاهی به هویت شهر تهران. تهران: نشر شهر.
- پاپلی یزدی، محمدحسین و سقایی، مهدی. (۱۳۸۶). گردشگری (ماهیت و مفاهیم). تهران: سمت.
- پرنا، مهدی. (۱۳۸۵). درک عمومی معماری منظر. تهران: ازاده.
- تقوایی، مسعود و صفرابادی، اعظم. (۱۳۹۱). توسعه گردشگری فرهنگی با تأکید بر جاذبه‌های تاریخی. *بزنانه‌ریزی رفاه و توسعه اجتماعی*، (۱۲)، ۷۸-۵۹.
- جهانشاهلو افشار، نصرت‌الله. (۱۳۸۰). ما و بیگانگان. تهران: ورجاوند.
- حسینی‌نیا، مهدیه. (۱۳۹۳). تحلیلی بر رویکردهای مرتبط با تحولات گردشگری فرهنگی در فضای شهری. *همایش بین‌المللی علمی راهبردی توسعه گردشگری جمهوری اسلامی ایران*. چالش‌ها و چشم‌اندازها، مشهد، ایران.
- خواجه‌ی کرمانی، محمودبن علی. (۱۳۹۶). سه مثنوی خواجه‌ی کرمانی همای و همایون، کمال‌نامه و روضه الانوار. تهران: مؤسسه تألیف ترجمه و نشر آثار هنری متن.
- خوانساری، مهدی؛ یآوری، مینوش و مقتدر، محمدرضا. (۱۳۸۳). *باغ ایرانی بازتابی از بهشت*. تهران: سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری.
- دانشپور، عبدالهادی و شیری، الهام. (۱۳۹۴). عناصر کالبدی کارکردی شکل‌دهنده به هویت بافت‌های تاریخی شهر ایرانی اسلامی. *نقش جهان-مطالعات نظری و فناوری‌های نوین معماری و شهرسازی*، (۱)، ۱۷-۲۵.
- دنبلی، عبدالرزاق مفتون. (۱۳۸۳). *مآثرالسلطانیه به ضمیمه جنگ‌های دوره دوم از تاریخ ذوالقرنین*. تهران: روزنامه رسمی ایران.
- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۳). *فرهنگ دهخدا*. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- رهنمایی، محمدتقی. (۱۳۹۰). *گردشگری شهری*. تهران: سازمان شهرداری‌ها و دهیاری‌های کشور.
- ساروخانی، باقر. (۱۳۷۵). *روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی*. جلد اول. تهران:
- پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- سرنا، کارلا. (۱۳۶۳). *مردم و دیدنی‌های ایران* (ترجمه غلامرضا سمعی). تهران: نشر نو.
- سعادت‌تی خمسه، مهدی. (۱۳۹۶). ارزیابی انتقادی گرایش به معماری غرب در کاخ‌های دوره قاجار. *مدیریت شهری*، (۱۶)، ۱۷۹-۱۹۸.
- سلطان زاده، حسین. (۱۳۶۷). *مقدمه‌ای بر تاریخ شهرنشینی ایران*. جلد ۲. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- شاه‌چراغی، آزاده. (۱۳۹۱). *پارادایم‌های پردیس*. تهران: جهاددانشگاهی.
- شمس، علی؛ کریمیان، علی و زرینی، حسین. (۱۳۸۴). *اسنادی از زندان و زندانیان در عصر پهلوی*. تهران: راه تربیت.
- صابونچی، پرچهره؛ ابرقویی‌فرد، حمیده و متدین، حشمت‌الله. (۱۳۹۷). شبکه‌های سبز منظرین، نقش مفصل‌بندی در یکپارچگی فضاهای سبز در منظر شهرهای معاصر ایران. *باغ نظر*، (۶۲)، ۵-۱۶.
- طهماسبی، احسان. (۱۳۹۲). بررسی تطبیقی معماری کاخ‌ها و خانه‌های اشرافی ساسانیان. *پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران*، (۴)، ۱۵۳-۱۶۸.
- عباس‌زاده، مظفر؛ محمد مرادی، اصغر و سلطان احمدی، الناز. (۱۳۹۴). نقش ارزش‌های میراث معماری و شهری در توسعه گردشگری فرهنگی. *نمونه موردی، بافت تاریخی ارومیه*. *مطالعات شهری*، (۱۴)، ۷۷-۹۰.
- فرجی‌راد، عبدالرضا و سیدنصیری، ژاله. (۱۳۸۹). رویکردهای تحلیلی در توسعه پایدار گردشگری شهری. *جغرافیایی سرزمین*، (۲۵)، ۲۹-۴۰.
- فرهمند، جلال. (۱۳۸۵). *قصور قاجار. تاریخ معاصر ایران*، (۳۷)، ۲۴۵-۲۷۰.
- فروند، ژولین. (۱۳۶۲). *آراء و نظریه‌ها در علوم انسانی* (ترجمه علی محمد کاردان). تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- فلاندن، اوژن. (۱۳۲۴). *سفرنامه اوژن فلاندن به ایران*. (ترجمه حسین نورصادقی). تهران: نقش جهان.
- کاظمی، مهدی. (۱۳۸۵). *مدیریت گردشگری*. تهران: سمت.
- کاظمیان، غلامرضا و آزادی، الهام. (۱۳۹۰). الگوی توسعه گردشگری شهری در مرکز شهر تهران با رویکرد مدیریت شهری. *مطالعات مدیریت گردشگر*، (۱۵)، ۵-۸۳.
- گیرشمن، رومن. (۱۳۷۸). *ایران از آغاز تا اسلام* (ترجمه: محمد معین). تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- متدین، حشمت‌اله. (۱۳۸۹). *بینابینی برون و درون*. منظر، (۹)، ۴۸-۵۱.

- Fairclough, G. (2006). *A new Landscape for cultural heritage management: Characterization as a management tool*. In: Lozny, R.L. (Ed.) *Landscapes Under Pressure, Theory and Practice of Cultural Heritage Research and Preservation*. New York: Springer.
- Gospodini, A. (2002). Urban Design, Urban Space Morphology, Urban Tourism: An Emerging New Paradigm Concerning Their Relationship. *European Planning Studies*, 9(7), 925-934.
- Greffe, X. (1990). *La gestion du patrimoine culturel*, Paris: Anthropos.
- Guba, E. G. & Lincoln, Y. (1994). *Competing paradigms in qualitative research*. In N. Denzin & Y. Lincoln, (Eds.), *The handbook of qualitative research*, London: Sage, 105-117.
- Hägerstrand, T. (1993) Samhälle och natur. In: Region och miljö: ekologiska perspektiv på den rumsliga närings- och bosättningsstrukturen. 1993(1) Kobenhavn: Nordisk Institut for Regionalpolitisk Forskning, 14-59.
- Houghton Mifflin Company. (2001). *American Heritage Dictionary of the English Language* (4th ed.). Boston: Dell publication,
- Huberman, A. M. & Miles, M. B. (1994). Data management and analysis methods. N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (eds.). *Handbook of qualitative research*, CA: Sage, 428-444.
- Macdonald, S. (2006). Undesirable heritage: Fascist material culture and historical consciousness in Nuremberg. *International Journal of Heritage Studie*, 12(1), 9-28.
- Park, H. (2010). Heritage Tourism: Emotional Journeys into Nationhood, *Annals of Tourism Research*, 37(1), 116-135.
- Pretes, M. (2003). Tourism and nationalism. *Annals of Tourism Research*, 30(1), 125-142.
- Sputnik News Agency. (20019). *Qasr – prison in Tehran*. Available in: <https://ir.sputniknews.com/photo/201905024714216-%D8%AA%D9%87%D8%B1%D8%A7%D9%86/>.
- Samuels, M. (1979). *The biography of landscape, in D. W. Meinig* (ed.). *The interpretation of ordinary landscapes: geographical essays*. New York: Oxford University Press.
- Zonneveld, J.I.S. (1990). *Scope and concept of landscape ecology as an emerging science*. In *Changing landscapes: an ecological perspective*. Springer: Verlag New York Inc.
- مردیها، مرتضی. (۱۳۸۲). فضیلت عدم قطعیت. تهران: طرح نو.
- معین، محمد. (۱۳۸۶). فرهنگ فارسی معین. تهران: زرین.
- مفتخری، حسین. (۱۳۸۷). پارادایم‌های روش‌شناختی مؤثر بر پژوهش‌های تاریخی. کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، (۱۲۲)، ۴-۱۳.
- مفتخری، حسین. (۱۳۸۹). توصیف، تفسیر و تبیین در تحقیقات تاریخی. کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، ۱۴ (۱۴۶)، ۲-۱۳.
- زارع اشکذری، سیدمحمد؛ سقایی، محسن؛ موسوی، میرنجف و مختاری ملک آبادی، رضا. (۱۳۹۴). عوامل مؤثر بر توسعه گردشگری فرهنگی با رویکرد جذب گردشگران خارجی در ایران مرکزی موردشناسی: شهر یزد. *جغرافیا و آمایش شهری - منطقه ای*، (۱۷)۵، ۱۸۹-۲۰۸.
- هوف، دیتريش. (۱۳۶۶). *شهرهای ایران* (ترجمه افسراله کرامت). تهران: جهاد دانشگاهی.
- ویلبر، دونالد. (۱۳۴۸). *باغ ایرانی و کوشک‌های آن* (ترجمه مهین‌دخت صبا). تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- یوسفی‌فر، شهرام. (۱۳۸۴). تأملاتی در مقوله شکل شهر و مناسبات شهرنشینی در سده‌های میانه تاریخ ایران. فرهنگ، (۴)۱۸، ۲۱۷-۲۶۱.
- *American Heritage Dictionary of the English Language* (2006) Boston: Houghton Mifflin Company
- Arts, B., Buizer, M., Hurlings, L., Ingram, V., van Oosten, C. & Opdam, P. (2017). Landscape Approaches: A State-of-the-Art Review. *Annual Review of Environment and Resources*, (42), 439-463.
- Bandyopadhyay, R., Morais, D. & Chick, G. (2008). Religion and identity in India's heritage tourism. *Annals of Tourism Research*, 35(3), 790-808.
- Benhamou, F. (1996). Is increased public spending for the preservation of historic monuments inevitable? The French Case, *J. Cult. Econ.* 20, 112-123.
- Cosgrove, D. (1984). *Social Formation and Symbolic Landscape*, London: Croom Helm.
- Council of Europe. (2000). *European landscape convention. CETS No. 176. Strasbourg: Council of Europe*. Available in: <http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Html/176.htm>
- Dexter, G. (1999). *The Power of Cultural Tourism*. Wisconsin Heritage Tourism Conference, 1-14, Available from: https://www.lord.ca/Media/Artcl_PowerCulturalTourism-GL.pdf

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the authors with publication rights granted to Tourism of Culture journal. This is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله

صابونچی، پریچهر. (۱۳۹۹). گردشگری منظر کاخ ایرانی توصیف و تبیین قصر قاجار تهران با رویکرد منظر. گردشگری فرهنگ، (۳)۱، ۲۹-۳۶.

DOI: 10.22034/toc.2020.241973.1013

URL: http://www.toc-sj.com/article_122899.html